

VARGA MÓNIKA

Történeti korpusz, funkcionális leírás: a *hanem* esete a kizárástól a témaváltásig¹

Kivonat

A dolgozat kérdésfeltevése a következő: hogyan jelent meg és terjedt el, illetőleg mivel magyarázható a *hanem* olyan használata, amikor nem kizáró ellentétet fejez ki, inkább új témára, információra irányítja a figyelmet a diskurzusban, valamelyes kontrasztot is jelezve. A jelenség ismert a szinkrón leíró szakirodalomban, részletesebb magyarázat nélkül, a kiemelő szerephez kapcsolva a funkcióbővülést. Kutatást igényelt tehát a kizáró és nem-kizáró használat váltakozása, az újabb diskurzusfunkció megjelenésének időbeli és társadalmi beágyazottsága. A tanulmány e kérdésekre főként a Történeti magánéleti korpusz alapján keres válaszokat, kiemelve a használatalapú megközelítést olyan regiszter alapján, amely más időszakokból kevésbé érhető el. A nem-kizáró használat magyarázatában funkcionális szemlélet érvényesül olyan fogalmak kritikai bevonásával, mint a grammatikalizáció, a periféria és az interakció szerepe történeti anyagon. Az elemzés szerint a *hanem* erősíti a perifériák funkcióbővülésben játszott szerepének tendenciaszerű voltát szórendi változás nélkül is, jóllehet nem minden elvárást megerősítve, összefüggésben a kapcsolóelem elsődleges jelentéseivel.

1. Bevezetés

A jelen esettanulmány az ellentét kifejezésével kapcsolatos diskurzusfunkciók alakulástörténetét vizsgálja elsődlegesen a 16–18. századi magánéleti regiszter

¹ A tanulmány a K116217. számú NFKI/OTKA pályázat (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) támogatásával készült.

nyelvi anyagán a Történeti magánéleti korpuszból² (a továbbiakban TMK, leírását lásd Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018), kiegészítve további forrásokkal is (lásd 4). Az alábbiakban a *hanem* olyan használatáról lesz szó, amikor nem kizáró ellentétet fejez ki, inkább új témára, információra irányítja a figyelmet a diskurzusban (valamelyes kontrasztot is jelezve). Például:³

- (1a) 1705: Magam egészségben vagyok, hanem az lábam rosz (Kár. 42.)
 (1b) 1700: Ez rosszul vagyok asszonyom hanem adna valami füvet kglđ [= kgyelmed], mert az fejét fajtattya (Bosz. 55.)

Klemm (1928–1942: 446) szerint: „Néha állító mondat után is előfordul a *hanem*, de ilyenkor is tagadó értelmű az előmondat”. Ez a megállapítás azonban már a fenti történeti adatok alapján is pontosítandó. Ha a második példában az szerepelne *Ez rosszul vagyon* helyett: *Ez nincs jól*, a *hanem* funkciója akkor sem a kizárás lenne, a második tagmondat a gyógynövény kérését kifejezve részleges témaváltást jelezne.

A dolgozatban ezt a használatot, funkciót az egyszerűség kedvéért „nem-kizáró”-nak nevezem (lásd még 3). A *hanem* nem-kizáró funkciója napjainkig is használatos:

- (2a) 1956 k. Persze hogy tudsz! Hanem egyet tanulj meg (Kormos, MNSz)⁴
 (2b) 2003: Megnyomom, hogy enter – / A számítógép jó dolog ... / Hanem az email mégse ment el (Varró, MTSz)⁵

Fordításban:

- (2c) 2010: Úgy csillogott és úgy biggyesztette az ajkát [ti. Fausta], mint egy nagy aranyhal, gondolta Heléna. Hanem Fausta csak mosolygott, nem sejtve, milyen benyomást keltett (Waugh, 140)

² <http://tmk.nytud.hu/>

³ Az adatokat a kötetek alapján betűhűen közlöm, az értelmezést segítő megjegyzések []-ben szerepelnek, a hivatkozás az évszám és a kötet TMK-beli rövidítése (perszám, levélszám, oldal) alapján történik. A TMK-ban feldolgozott és a dolgozatban idézett köteteket lásd <http://tmk.nytud.hu/forrasok.php>. Az egyéb forrásokat a forrás rövidítése, és – ha hozzáférhető – az oldalszám jelzi.

⁴ Magyar Nemzeti Szövegtár, <http://corpus.nytud.hu/mnsz/>

⁵ Magyar Történeti Szövegtár, http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form

A *hanem* funkcionális kettőssége a hagyományos leíró szakirodalomban is ismert, részletesebb magyarázat nélkül (az ottani elnevezéssel megszorító kötőszóként, Farkas 1962: 427; Rác 1968: 437).

A jelen vizsgálat éppen ezért több tekintetben is indokolt. Az ellentét altípusainak (szembeállító, megszorító, kizáró) elhatárolásában meghatározó szerepe van a magyarban a kötőszók viszonylag korán kialakult megoszlásának (Juhász 1991, 1992; Papp 1995, lásd 2), miközben napjainkig megfigyelhető az ellentét fajtái közötti átjárhatóság a kifejezések mintázatában. A váltakozásnak és a választásnak elsősorban pragmatikai háttere van (történetileg is, Haader 2004). A középmagyarban az ellentétes mellérendelés változásai a kötőszók eszköz-készletére vonatkoznak, a szerkezetet érintő változás nem mutatkozik (Haader 2003, 2018).

A továbbiakban egy eddig kevésbé tárgyalt, összetett – szintaktikai, szöveg-szintű, pragmatikai – diskurzusfunkcióról lesz szó, a jelenség újabb megközelítését, magyarázatát keresve, tekintetbe véve a szórendi sajátosságok lehetséges szerepét a funkcióbővülésben (3). Kutatást igényel a változás és a nem-kizáró diskurzusfunkció elterjedésének időbeli, társadalmi, pragmatikai bégyazottsága is (4–5).

A jelenség történeti leírásában és magyarázatában a funkcionális szemléletet érvényesítem olyan fogalmak bevonásával, mint a grammatikalizáció és az interakció szerepe, módszertani szempontból is mérlegelve, hogy hogyan értelmezhető ezek keretében a kérdéses funkcióbővülés, és milyen hozadéka van a történeti adatoknak a leírásra nézve. Előzetesen az mondható el, hogy bár a kapcsolóelem szórendje nem módosul, a funkcióbővülés többé-kevésbé megfelel a balperifériára (left periphery = LP) jellemző változásoknak (5–6).

A történeti vonatkozások miatt szükségszerűen használat alapú vizsgálatot elsősorban a Történeti magánélet korpusz biztosítja. A TMK egyik előnye, hogy olyan regiszterbe tartozó szövegeket, szövegtípusokat tartalmaz, amelyek eddig kevésbé voltak hozzáférhetőek: az irodalmi nyelvhez képest közelebb állnak a korszak mindennapi beszélt nyelvhasználatához, merítenek abból, ezáltal ideális források a nyelvhasználati változások megragadásához.

2. A kizárástól a nem-kizárásig: történeti előzmények

Az ómagyar korszak anyagain végzett összegző kutatások szerint korán kialakult az ellentétet kifejező kötőszók funkciómegoszlása (Juhász 1991, 1992; Papp 1995). A *hanem* használatára a korai ómagyarban még a kiemelő funkció jel-

lemző; az előző tagmondatban *egyéb nem* stb. típusú szerkesztés „szinte maga után vonja” a *de* egy bizonyos dolog igen’ értelmű folytatást (Juhász 1991: 492–493). Így a 16. század elejére az elsődleges megkülönböztető, kiemelő funkció – [‘nem egyéb/más/senki’...] ’hanem csak’ – átértékelődik, és a *hanem* a kizáró ellentét kifejezésére lesz használatos, felváltva a *de* kötőszót (‘csak, kizárólag’ jelentésben; Juhász 1991: 492–493, 1992: 795–796; Papp 1995: 730, 734–735; lásd még Berrár 1957: 146). Az eddig idézett munkák a *hanem* kizáró funkcióját tárgyalták, a nem-kizáróról nem esett szó.

Bár Klemm (1928–1942: 446) a 17. század első felére datálja az általa megszorítónak nevezett funkció megjelenését, a vizsgált források szerint a további funkcióbővülés, illetőleg -megoszlás éppen akkor zajlott, amikor a *hanem* kizáró használata többé-kevésbé megszilárdult (a 16. század során; Juhász 1992: 795). A „többé-kevésbé” arra utal, hogy a későbbiekben is kimutatható a *de* kizáró használata, az újmagyarban kifejezetten korszakjellemzőként is (Haader 2003: 774). Hadrovics (1969: 181) is felhívja a figyelmet elsősorban a használatbeli párhuzamokra, mint a kategóriák átjárhatóságára: „Régebbi íróinknál számos példa van arra, hogy *de* helyett *hanem*-et használnak és fordítva”:

- (3) 1728: hogy kgymed képében verték az földhöz, azt felelte nem en de más (Bosz. 310a.)

A 16. század közepén már adatolható a *hanem* váltakozó használata az egyes funkciókban, akár egy-egy szövegen belül is. Az első példa mindhárom forrásból a kizáró, a második pedig a nem-kizáró funkció:

- (4a) 1559: Belől az szemeimnek semmi nyavalyájok nincs; hanem csak az szemöm héjain vagyon az vörösség és az viszketeg. (Nád p. 105)
- (4b) 1559: Istennek akarattjából(!) ugyan jól valék, meg is kezdődtek vala tisztulni [ti. a szemei], hanem a két nap kezde ismét mind a kettőnek a héja vörösödni (Nád p. 105)
- (5a) 1592: Az Jerusalem megy tereserul mit kel ertenj vram nem tudom Egiebet hanem variunk istentul es az Idotul (Tel. 96.)
- (5b) 1592: Afele dolognak beket hagian hanem kdet zolgalia jamborul, (Tel. 96.)

- (6a) 1584: az tehénnek az udvaron a farához tekerték vala a nyakát, hogy helyéből nem mehetett ki, hanem meghala (KBosz. 24.)
- (6b) 1584: mongyák meg neki [ti. a feltételezett boszorkánynak], hogy állhatik [ti. a gyermek], hanem éjjel-nappal nyughatatlan volt (KBosz. 24.)

A két funkció közötti variációt, megfeleltethetőséget és a kiemelő jelleget jól mutatja az alábbi példapár; a kiemelés azok közé a kiindulónak tartott jelentések/funkciók közé tartozik, amelyeket a *hanem* a változás során megőrzött:

- (7a) 1698: Ide semmi hír nem hallatik az békességnél egyéb, hanem Bereg és Ugocsa vármegyékbe futások vagyon (Bark. 2.)
- (7b) 1698: Nagy csendességben vagyunk, hanem Bereg és Ugocsa vármegyékben nagy zenebona vagyon (Bark. 3.)

Ahogy arról volt szó, a leíró szakirodalom tárgyalja a *hanem* nem-kizáró használatát, az elsődleges kiemelő funkcióhoz kötve a szerkezeti és jelentésmódosulást és jelezve ritkaságát, azonban magyarázatot nem fűz a jelenséghez (Farkas 1962: 427; Rác 1968: 437).

3. Funkcionális leírás, magyarázatkeresés, párhuzam, elemzés

A funkcióbővülés magyarázata ezúttal a grammatikalizáció fogalmából indul ki. Átfogó meghatározás szerint a grammatikalizáció: komplex speciális szemantikai változás és kategóriaváltás (további definíciók kritikai bemutatását lásd Dér 2013: 18–20, 25–27).

A *hanem* esetében a szemantikai változásnak azt tarthatjuk, hogy előtérbe kerül és hangsúlyossá válik használatában a tematikus váltás, teret kap a kiemelő szerep, míg az ellentét ehhez képest háttérbe kerül, ko- és kontextusfüggő módon és mértékben. A kategóriaváltás kevésbé egyértelmű, mivel megmaradnak a kötőszóra jellemző sajátosságok, a *hanem* nem válik például diskurzusjelölővé (a hasonló változásokon keresztül angol *but* és a *though* esetében a kutatók említenek partikulaként, diskurzusjelölőként való besorolást: Barth-Weingarten-Couper-Kuhlen 2002: 352–353; Mulder-Thompson 2008: 180, 191–193). Megfigyelhető ugyanakkor szerkezeti változás, eltérés a kizáró használatához képest: a nem-kizáró funkció esetén nincs tagadás a megelőző (tag)mondatban, vagy legalábbis nem a folytatással közvetlen kapcsolatban – azok az előfordulások viszont többértelműek.

A kapcsolóelemek grammatikalizációjával kapcsolatban a szerzők mellett érvelnek, hogy nem izolált lexémák grammatikalizálódnak, hanem az adott elem egy specifikus pozíciós kontextusban változik meg. A szórendi helyzet határozza meg, hogy pontosan milyen funkciót eredményez a változás (Haselow 2015: 166; Traugott 2014: 9–10). Ebből a szempontból kitüntetett szerepük van a perifériáknak, a jelen vizsgálatban egyszerű szórendi helyzetként értelmezve azt; a (tag)mondat vagy egyéb megnyilatkozás, kisebb-nagyobb tartalmi egység szélső helyei, elülső vagy záró pozíció (nem „magmondat – periféria” összehasonlításban és nem intonációs kontúr szerinti elkülönülésként, ez utóbbi meghatározását a történeti írott anyag sem teszi lehetővé: Haselow 2015).

A perifériák szerepe több formában is megfigyelhető: mindkét periférián használatos lehet az adott elem (például *actually*, *anyway*, *surely*, részletesen: Taglicht 2001; Haselow 2015; Traugott 2014); csak az egyik pozícióhoz kötődve (például a *well*); a funkcióváltozás helyzetváltozással járhat, mint a *but* és a *though* esetében tagmondat végi helyzetben (Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002; Mulder–Thompson 2008; Izutsu–Izutsu 2014). Kérdés tehát, hogy e szempontok alkalmazhatók-e a nem-kizáró *hanem* leírásában, magyarázatában.

A szakirodalom szerint két periférián eltérő funkciók alakulhatnak ki: a tagmondat végi (RP) helyzet a megelőző tartalmak kapcsolatát módosítja, újraértelmezi (nyomatékosítja, enyhítheti, vagy épp bizonyosságot jelez, Haselow 2012; 2015: 161–116), a lokális koherencia jellemzi. A (tag)mondat eleji helyzet (LP) eltérő funkciókkal jár: az adott elem tartalmi helyett inkább diskurzusszervező szerepet kap, a szintaktikai funkció részben szövegszintűvé válik, speciális folytonosságot biztosítva, kontrasztot vagy témaváltást, nagyobb tartalmi egységek közötti „törést” jelölve (az *anyway* kapcsán Haselow 2015: 179–182). Más esetekben jellemzőbb, hogy a megengedő viszony kifejezése és szövegszintű (*textual*) funkció együttesen jelenik meg (a tagmondat végi *though* kapcsán Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002: 353). A témaváltó (*topic shifter*) funkcióra úgynevezett globális koherencia jellemző a (tag)mondat eleji pozícióban: nagyobb szövegegységek közötti koherenciát biztosít a diskurzusból emergálódba; egyszerre lezár egy egységet és megnyitja a következőt, főként az utóbbira irányítva a figyelmet.

A továbbiakban azt mutatom be, hogyan érvényesíthető ez a leírás a *hanem* funkcióbővülésének magyarázatában. Történeti anyagon is megfigyelhető a kontextuális motiváció a törésre, témaváltásra, időnként igen explicit módon (például a tagolás által) – elsősorban párbeszédesszövegekben:

- (8a) 1770: Mi hasznára lenne a Kapitány Uramnak? Hanem mást gondoltam [...] (Piarista iskoladramák, 529)
- (8b) 1772: Sőt Demifó ihol lépeget nagy félve. Hanem azt akarom mondani, a hajó készen van, tsak téged vár (Piarista iskoladramák, 260)
- (8c) 1792: Salamonnak bölcsességével vetekedik. De hagyjuk el-ezeket. Hanem, Ravaszka, hallottad-e hírét [...] (Piarista iskoladramák, 700)
- (8d) 1861: ha egyet ugrom, kettőt szököm, még el is hagyjuk, ha akarjuk. Hanem még azt is akarom mondani [...] (Eredeti népmesék, 89)

A (8a–d) példákban látható megnyilatkozások a *hanem* nélkül is expliciten fejeznék ki a témaváltás igényét. A kapcsolóelem szerepe tehát ilyenkor nem tartalmi jellegű hozzájárulás, sokkal inkább metakommunikatív jelentősége van (azaz megfigyelhető a szövegszintűvé válás), és a beszélői attitűdöt jelzi: közvetlen módon irányítja a figyelmet, hangsúlyt, nyomatékot adva a folytatásnak. Mindezek egybevégnak a (tag)mondat eleji (LP) jellemzőkkel. A (8a–d) példák egyúttal azt is jól mutatják, hogy milyen kontextusban alakulhattak ki a *hanem* újabb funkciói. Fontos megjegyezni, hogy az idézett példák nem tényleges kiinduló szerkezetnek/kontextusnak számítanak, ahogy arról volt szó, a funkcióbővülés korábról is kimutatható.

A következő részletben már a tartalomra is vonatkozik a kapcsolóelem szerepe, egyértelműen közvetíti a témaváltást. A (8a–d) példákkal ellentétben ugyanis az alábbi szövegrészekben a *hanem* nélkül másfajta, például oksági viszonyt is lehetne feltételezni a szövegelözmény és a folytatás között:

- (9a) 1730: azon dolog akkoron csak abban maradt, hanem sok üdővel ezen Fatens házához oda menvén, azon Bernáth Klára, és mondotta ezen Fatensnek és Feleségének (Bosz. 313.)
- (9b) 1627: Multságunk kevés vagyon. Hanem azt a táblát koczkájával és fájával is küldd ide édes fiam, s talán az ostáblát is (Esterházy Miklós levele, Magyar Történelmi Tár 4/1., 36–37)

Jellemzőbb a vizsgált anyagban a nem-kizáró *hanem* átmeneti funkciója, amikor a témaváltás vagy az adott téma újabb aspektusára irányuló figyelem mellett kontrasztot is kifejez (mindkettő sajátossága lehet az [LP] helyzetnek):

- (10a) 1707: Én az bort reá biztam Verebélyire, hanem czitromot s egymást elfelejttem (Kár. 113.)

- (10b) 1721: Te Örse ez a te dogod, hanem ha meg ettil [= 'megettél, megrontottál'] meg is gyogyics (Bosz. 114.)
- (10c) 1736: [ha Pesten ereje nincs, szintúgy nem leszen Bécsben.] De ez tréfa; hanem ez az igazság: hogy kegyelmedről csak egy szempillantásig is el nem felejtkezik az kegyelmedről szüntelenül gondolkozó Ráday Gedeon (Ráday Gedeon levele Szentpéteri Katalinnak, 32)

A kontraszt hangsúlyossága és jellege egyaránt kontextusfüggő, az esetek egy részében megszorító/megengedő jellegű (inkább a *jóllehet* vagy a *noha* használatának feleltethető meg):

- (11) 1717: Itten igen vékony szűret lött, hanem dézmával, egymás restantiával reá telik 85 vagy 90 hordóra, öt akósra (Kár. 157.)

Noha ezt a használatot a hagyományos leíró szakirodalom megszorítónak tekinti (Farkas 1962: 427; Rác 1968: 437) nem példátlan az sem, hogy a *hanem* egyfajta szembeállításnak feleltethető meg, *viszont*-tal vagy *pedig*-gel is meg lehetne konstruálni a részletet szinonim módon (lásd még 10a, 10c):

- (12) 1706: Az cseléd mentéi mind készek volnának, hanem az selyem gombosok még gomb nélkül vannak nagyobb részint (Bark. 136.)

Előfordul, hogy a témaváltás még inkább elsődlegessé válik, a kontraszt pedig szinte implicitté, főként a boszorkányperekben felidézett diskurzusokban:

- (13a) 1714: A gyermekedet megvesztették kötés van benne hanem terem é itten Macska tövis nevő fű? (Bosz. 23.)
- (13b) 1714: körtefa alatt úgymond rontottak meg az ebek, hanem hozzanak Körtvély fa levelet s azzal kösség bé (Bosz. 23.)
- (13c) 1715: mely nezese utan mondta ez Isten engem ugy segelyen ven aszonyoknak munkaja, hanem kösd be vizi tök levellel (Bosz. 35.)

A tágan értett grammatikalizáció így még előrehaladottabbnak tekinthető. Fontos azonban, hogy a változás FORRÁS – ÖSVÉNY – CÉL metaforáját tekintve ezúttal sem tényleges végpontot azonosíthatunk, ahogy a (8a–d) példák esetében sem a tényleges kiindulás, forrás ragadható meg. A kontraszt viszonylagos háttérbe kerülése a későbbiekben is kontextusfüggő; ez önmagában nem mond ellent az LP jellegnek, mivel a témaváltás maga is implikálhat kontraszt-

tot (vö. Haselow 2015), a régebbi és az újabb használatok tartós váltakozása pedig jellemző egyes szintaktikai és pragmatikai változásokra (vö. Haader 2004). A lentebb idézett (14–15) példák esetében is az figyelhető meg, hogy a kontraszt nem feltétlenül kerül háttérbe, ahogy az is változó, kontextusfüggő, hogy az adott részletben a témaváltás mellett jelentkező kontraszt megszorító vagy inkább szembeállító jellegű-e (egy-egy személy nyelvhasználatán belül is). Ez utóbbi tényező a témaváltás elsődlegessé válását közvetlenül nem befolyásolja. A továbbiakban a nem-kizáró *hanem* történeti és társadalmi beágyazottságáról lesz szó.

4. Adatok, arányok, beágyazottság

A Történeti magánéleti korpusz egyaránt lehetővé teszi a lexémára (vagy annak részletére) és a grammatikai kategóriákra való keresést – eredeti, normalizált és morfológiailag elemzést tartalmazó formában is. A *hanem* kötőszóra keresve jelenleg összesen 3777 találatot kapunk az 1512-től 1771-ig terjedő időszakban (ez levelezésekben 1590, boszorkányperekből 2187 előfordulást jelent). Mivel a kapcsolóelem funkcióbővülése nem jár kategóriaváltással, a találati listából az adatokat kézzel kellett megszűrni: a nem-kizáró használatra így 263 biztos adat található jelenleg a korpuszban, valamint 36 kritikus környezet (ahol többféle értelmezés is lehetséges, ugyanis a szövegelőzményben van valamiféle tagadás, ugyanakkor témaváltás is megfigyelhető – ezek nem kerültek a táblázatba).⁶

1. táblázat. A nem-kizáró *hanem* előfordulása (adatszám) és aránya a kizáró használathoz képest a TMK alapján

TMK <i>hanem</i>	kizáró <i>hanem</i>	nem-kizáró <i>hanem</i>
16. sz. = 352	342 (97%)	10 (3%)
17. sz. = 340	291 (86%)	49 (14%)
18. sz. = 3085	2881 (93,4%)	204 (6,6%)
összes = 3777	3514 (93%)	263 (6,9%)

⁶ Például: 1594: de megh ala nem hivattam őket az kik gondgiatt viseltek marhanknak, bizony sok holt megh benek vgian feletteb hanem kegeld Irna megh mindgiarast vgian ezen leuel viuö Embertől Vgray Palnak, hogy oztanok megh mindgiart az keues Tehenekett, ökrökett (Tel. 72. sz.); 1706: a lóra való szerszám nem érkezik, mert ezüstöt sem kaphatni. Hanem, Szívem, azt akarnám tudni, hogy postai alkalmatossággal megyen-é Kegyelmed, úgy inkább meglehetne (Bark. 99. sz.).

A szűréssel nyert adatszám csekélynek mondható, az összes előfordulásnak mindössze 6,9%-a, illetőleg a megfelelést mutató további kapcsolóelemekhez – a *de* 7976 adatához, a szembeállító *pedig* mintegy 3160, a *jóllehet* 421 előfordulásához – képest is ritka. A párhuzamba állítható angol elemekre vonatkozó (történeti) korpuszvizsgálatok sem mutatnak ki tömeges előfordulásokat (Barth-Weingarten–Couper-Kuhlen 2002; Mulder–Thompson 2008; Izutsu–Izutsu 2014). A variáció több esetben – *anyway, surely, no doubt* – a 19. század során válik „robosztusabbá” (Haselow 2015; Traugott 2014).

A *hanem* esetében ugyanakkor a 17–18. századra a magánlevelekben már jelentősebb arányú a nem-kizáró használat (12, illetve 11,6%-kal fordulnak elő, a 17. században 233 előfordulásból 28, a 18. században 1083 találatból 126 nem-kizáró), hozzátéve, a későbbi források nagyobb terjedelműek a korábbi levelezéseknél. Valamelyes műfajspecifikus jelleget mutat tehát a nem-kizáró használat, ugyanis a boszorkányperekben ritkább, mint a levelekben, egy-egy perszövegben mégis kifejezetten preferált (akár 6–8 előfordulással). Ezért is fontos hangsúlyozni azt, hogy az eddig gyűjtött előfordulások tájékoztató jellegűek, kevésbé fogalmazhatók meg belőlük általánosítások, elvárások a gyakoriságra nézve.

A minél reprezentatívabb kép érdekében kiegészítő manuális gyűjtést végeztem további levelezések bevonásával. Ennek hozadéka az, hogy az adatszám megnövekedése kevésbé ugrásszerű ahhoz képest, amit TMK előfordulásai alapján megfigyelhettünk, igazolva tájékoztató jelleget. A nem-kizáró használat ugyanis a 17. század bizonyos levelezéseiben is jelentősebb előfordulást mutat (57 adat). A 18. század második felére nézve a levelezések (93 előfordulás) mellett az iskoladramákat is bevontam a vizsgálatba (35 adat), a 19. századból pedig a népmeseközléseket (36 előfordulás) – illetőleg a Magyar Történeti Szövegtár és az MNSz (lásd Oravecz–Váradi–Sass 2014) anyagában végeztem tallózó kereséseket, inkább csak kitekintésként arra nézve, hogy mennyiben igazolható a későbbiekben a vizsgált használat.

2. táblázat. A nem-kizáró *hanem* előfordulásai (adatszám) a korpuszos (TMK) és a manuális, tallózó gyűjtés alapján

	TMK nem-kizáró <i>hanem</i>	manuálisan gyűjtött nem-kizáró <i>hanem</i>
16. sz.	10	10
17. sz.	49	71
18. sz.	204	145
19–20. sz.	–	104
összesen	263	330

Az időbeli beágyazottságról tehát az mondható el, hogy a 17–18. században viszonylag robusztussá válhatott a nem-kizáró *hanem* előfordulása, elsősorban a levelezések alapján. A tallózó keresések alapján a 18. század vége és a 19. század során az irodalomban és a sajtóműfajokban sem ismeretlen (43 előfordulás). A nem-kizáró variáns a 20. század során igen ritkának tűnik, a szép-irodalmi alkorpuszból mutatható ki, a meséket is beleértve. Klemm (1928–1942: 446) ezt a használatot a 20. századra elsősorban a „népies beszédhez” köti, valamint az irodalomhoz is „népiességképen”(!).

A TMK a nyelvi adatok mellett metaadatokat is tartalmaz minden találatról, ezáltal korrelációkat és korlátokat is ki lehet mutatni a nyelvi jelenség és a használattal kapcsolatos tényezők között – felvetve annak a kérdését, hogy mi befolyásolhatja a variáns választását. A nem-kizáró *hanem* esetében egyelőre nem mutatkozik kifejezetten korlát, ami a választást illeti: férfiak és nők egyaránt használhatják, egyenrangú és nem egyenrangú személyekhez szólóan is. A TMK alapján inkább személyekhez, kisebb csoportokhoz köthető a használata, legalábbis a gyakorlatot tekintve – de a tapasztalat nem kezelhető elvárásként. Károlyi Sándor és Barkóczy Krisztina írásaira különösen jellemző a használata, de eddig az ő levelezésük a legterjedelmesebb a TMK-ban.

A manuális gyűjtés is megerősíti a kisebb csoportok szerepére vonatkozó következtetést: jellemző a nem-kizáró *hanem* például Esterházy Miklós feleségének szóló írásában a 17. századból vagy épp Csáky Kata családi és birtokügyi leveleiben a 18. század második feléből:

- (14a) 1627: A savanyó vizet édes fiam meghozták, de mivel az edénye új volt, igen hozzá vette a hordónak a szagát. Hanem ím a másikat küldtem vissza (Esterházy Miklós levele Nyáry Krisztinának, Magyar Történelmi Tár 4/2., 484)
- (14b) 1781: Már én Gáll úrnak csak rövideden írok, hanem kegyelmed ebből még magyarázza meg, s tudom megcselekszi (Csáky Kata Kozma Ferencnek, 204)
- (14c) 1793: Az aranyért küldem a pénzt, holnap rézpénz érkezik, hanem aranyért váltsák el, s prefectus hozza ki az aranyakat (Csáky Kata Bethlen Rozáliának, 360)

Kiemelendő Szentpéteri Katalin és családja levelezése, ahol több generáció nyelvhasználatában megfigyelhető, néhányan pedig kifejezetten preferálják, főként az idősebb és az ifjabb Ráday Gedeon:

- (15a) 1736: Hogy a bujdosó levelem kézhez érkezett, azon örvendek, hanem azon csodálkozom, hogy kegyelmed a bécsi víznek nagyobb hathatóságot akar tulajdonítani a budainál (id. Ráday Gedeon levele Szentpéteri Katalinnak, 32)
- (15b) 1748: Mindezekben is mit mondhatok egyebet, hanem Éli pappal csak azt: Ő az Úr (Bossányi Krisztina levele unokájának, Szentpéteri Katalinnak, 51)
- (15c) 1774: Gombán tornyot is szabad építeni, hanem a maglódi templom iránt rossz parancsolat jött (Szentpéteri Katalin ifjabb Ráday Gedeonnak, 233)
- (15d) 1776: Itten az úri atyafiakat mind friss egészségben találtuk, hanem kedves Néném Ragályiné asszonyom harmadnap hiideglelésben nyomorog (ifjabb Ráday Gedeon Szentpéteri Katalinnak, 261)

A stílust, regisztert⁷ tekintve az informális nyelvhasználatra általában jellemző a *hanem* nem-kizáró használata. A boszorkányperes tanúvallomásokban főként idézetekben fordul elő; a szövegtípusban a jogi érdekeltség ellenére a stílus, a nyelvhasználat általában sincs teljesen alárendelve az kihallgatás szituációjának és az „ügynek” (újabban lásd Varga 2018). A magánlevelekben a 16. századtól jellemző, hogy a korábbi szabályozott felépítéstől elszakadva a narrációnak nevezett rész kiterjedté válik, különféle hírek, vegyes témák követik egymást, csapongó tartalmú és a mindennapi nyelvhasználatból merítő írásokat eredményezve (az ún. Anglo-Norman modellhez hasonlóan: angol forrásokon Wood 2007: 54). A perifériáknak a jelentésváltozás (-bővülés) mellett – vagy annak részeként – a kommunikációs kontextus, a beszédpartnerrel való interakció szempontjából is szerepük lehet.

5. „Hanem mi értelme van ennek?” – Interakció és pozíció

A perifériák kapcsán az úgynevezett szubjektív és interszjektív jelleg nem abban az általános értelemben merül fel, hogy a társalgás résztvevői egymás figyelmét irányítják, mentális állapotait befolyásolják (Kugler 2015: 58). A szubjektívvá válás és az interszjektívvá válás – akár a grammatikalizációval pár-

⁷ A regiszter a korpuszalapú kutatások szerint jellegzetes disztribúciókból, együttállásokból áll, három tényező szerint határozható meg: a szituációs kontextus, a nyelvi repertoár, valamint az első két összetevő viszonya alapján (történeti anyagon a műfajra, szövegtípusra is értelmezve Kytö-Smitterberg 2015). A viszony nem előre adott, de a műfaji hagyomány alapján is értelmezhető.

huzamosan zajló – folyamatot, műveletet jelöl: az előbbi azt, ahogyan a beszélő/író kifejezi a hiedelmeit, vélekedéseit, állásfoglalását a mondandóval kapcsolatban, az utóbbi pedig azt, ahogy beszélő/író a figyelemét kódolja a beszédpartner mentális és társas/társadalmi identitásai felé (lásd Traugott 2014: 9–10 és az ő hivatkozásai).⁸ Ez a változás független a beszélő/hallgató grammatikai profilálásától, hiszen a kérdéses elemek (*but, though, anyway* stb.) a személyjelölést nem kódolják. Ebben a felfogásban a beszélő figyelmét a résztvevők interszjektív „arca” felé (az udvariasság mellett) a metadiszkurzív funkciók csoportja jelöli, mint a szóátadás vagy a válasz előhívása. Traugott (2014: 11) megközelítésében a perifériákkal kapcsolatban az interszjektív jelleg olyan kifejezések használatára utal, amelyek a beszédpartner egyetértésére várást (*agreement-seeking*), vagy a szóátadást jelzik a diskurzus kibontakozása során.

Változási folyamatként nézve nehézséget okoz annak megállapítása, hogy az adott elem interszjektívvé vált-e, mivel a legtöbb metadiszkurzív elem több funkcióban használatos. Ráadásul az ilyen kifejezések általában több változási fázison jutnak az inkább referenciális jelentésektől a kevésbé referenciális használatokig (jóllehet Traugott példaként hozza, hogy az utókérdések az angolban eleve interszjektívek, 2014: 11).

A perifériák kapcsán erős (de nem kivételtelen) tendencia, hogy a (tag)mondat végi pozíció (RP) helyzetéből adódóan a szóátadásra ad lehetőséget és a címzethez forduláshoz (Haselow 2012: 189–190; Izutsu–Izutsu 2014: 279). A balperiféria (LP), azaz (tag)mondat eleji helyzet felelős a koherenciáért, a topikalizációért, egyszerre működhet anaforaként és a kontraszt jelölőjeként; ezek beszélőorientált funkciók (Traugott 2014: 12 és az ő hivatkozásai). Traugott történeti anyagra kiterjedő kutatása alapján ezek a megfigyelések nem korlátlanul általánosíthatók: a *no doubt* mindkét periférián a beszélői nézőpontot kódolhatja, a *surely* pedig mindkét helyzetben irányulhat elsősorban a címzetre

⁸ „In my view intersubjectification is a process of change. It is the development of markers that encode the Speaker’s (or Writer’s) attention to the cognitive stances and social identities of the Addressee (Traugott 2003: 124). These markers arise out of expressions with non-intersubjective meanings. The intersubjective meaning is typically one of the polysemies of a multifunctional expression. Similarly, subjectification is a process of change giving rise to expressions of the Speaker’s beliefs, and stance toward what is said (see Traugott 2010a; papers in Davidse, Vandelanotte, and Cuyckens 2010). (Inter)subjectification as processes of change that result in the development of expressions needs to be distinguished from (inter)subjectivity [...] To anticipate possible confusion, it should be noted that my views of (inter)subjectification focus on semasiological developments, that is, on meaning shifts over time. I therefore address a different question than Langacker, since he is concerned with cognitive profiling by a conceptualizer (Speaker/Hearer), especially in connection with subjectification” (Traugott 2014: 9).

(a beszédpartner egyetértésére várás kifejezésében). A jelenséget a szerző azzal magyarázza, hogy az információ szervezése inkább a szubjektívvé válásnak kedvez (Traugott 2014: 18–23).

A *hanem* kapcsán elmondható, hogy a társalgás során kizáró használatban szóátadás–átvétel jelzésekor megjelenhet alkalmilag, például amikor valaminek a tagadása zárja a megnyilatkozást, a beszédpartner pedig visszakérdez: *Hanem?*, vagy épp lebegtetve marad a kapcsolóelem az előző megnyilatkozásban, beszédpartner pedig folytatja a *hanem*-mel bevezetett saját gondolataival. Ez azonban inkább időnként aktualizálódó jelenség.

A nem-kizáró *hanem* e vonatkozásairól az itt vizsgált történeti anyag alapján annyi mondható el, hogy a TMK által kínált regiszterben az informális szövegek jellemzője, a tanúvallomásokban jellemzőbb a felidézett diskurzusokban is. Az adatok szerint azonban nem kötődik markánsan a beszélőváltáshoz. Traugott (2014: 19–20) is jelzi annak a nehézségét, hogy írott korpuszban objektív vizsgálati kritériumokat találjunk a prozódiai információk híján, arra sem lévő módon, hogy megkérdezzük a résztvevőket a megnyilatkozások értelméről, vagy kísérleteket végezzünk. Emellett a pragmatikai értelemben szubjektív és interszubjektív jelleg azonosítása egyaránt képlékeny a kommunikáció során. Elsősorban az vethető fel, hogy – a *no doubt* és a *surely* esetében – a bizonyosság a beszélőnél vagy a referensnél határozható-e meg; illetőleg fordulóváltásoknál, főként a válasz-előhívó stratégiák mentén jellemzők az interszubjektifikáció eredményei (Traugott 2014: 20–22).

E kérdéskört a *hanem* kapcsán felvetve tehát tanulságosabbak lehetnek azok a szövegek a korszakból, amelyek – akár csak imitált, fiktív módon is – kiterjedt párbeszédet tartalmaznak, mint az iskoladrámák. A drámaszövegekből idézhetők olyan adatok, amikor közvetlenül a beszélőváltáshoz kapcsolódva jelenik meg a nem-kizáró *hanem*, a szó átvételekor:

- (16a) 1750: [Kétség kívül, mikor a ragadozó körmös sasok prédát kapnak, szaporán emésztik, éhen várta őket a tirannus] Románus: Hanem Leontzi, így bízunk-e gondviselésedre ezt a szerettük párt (Iskoladrámák, 55)
- (16b) 1765: [Páter: Ugye, fiam? Nám mondám] Procus: Hanem a pecsét ellen leszen mindazonáltal valamely exceptio (Iskoladrámák, 125)

Nem teljesen példátlan a jelenség irodalmi szövegekben, mesékben sem. A (17) példa esetében narratív részlet előzi meg a *hanem*-mel kezdődő meg-

nyilatkozást; ez inkább azt hangsúlyozza, hogy a beszélő a szót magához veszi, magára irányítja a figyelmet:

- (17) 1973: Az apja észrevette, hogy a fia már keresi is a helyet a vetésnek, s megszólalt gyorsan: – Hanem, fiam, van ám egy bökkenő (Lázár Ervin, MNSz)

A (16–17) példák a beszélőváltás ellenére inkább azt mutatják, hogy a nem-kizáró *hanem* a beszélői viszonyulásra irányítja a figyelmet – ahogy a megnyilatkozó részben magánál tartja a szót – stilizáltabb szövegekben is (lásd még 8a–d). Ez a pozícióval is összefügg: a tagmondat eleji helyzetből és részben a témaváltásból adódóan szóátvételkor jelenik meg.

A tendencia érvényessége jelen adatok alapján attól is függ, hogy melyek az adott elem elsődleges funkciói, milyen jelentésbeli alapokból indul ki a funkcióbővülés vagy grammatikalizáció. Ahogy arról szó volt, a nem-kizáró *hanem* is nagyon gyakran kifejez vagy legalább implikál valamelyes kontrasztot, a kontextusban általában az a tartalom is ki van fejtve, amelyhez képest megjelenik és értelmeződik a kontraszt, megőrizve az elsődleges kiemelő jelleget. Ez a kiindulás szintén inkább arra enged következtetni, hogy a beszélő a szót ideiglenesen magánál tartaná, amíg kifejezi viszonyulását, és arra irányítja a többiek figyelmét:

- (18a) 1792: No ezen-is örvendek, hanem hallyák az Urak: [...] (Piarista iskoladrámák, 706)
- (18b) 1792: Valóban ez egy hozzád illendő, és méltó tanács! Hanem én azt egy más tanáccsal akarom fel-váltani (Piarista iskoladrámák, 794)
- (18c) 1807: De már az igaz. Hanem /: aszszonyom /: mi fizetést adsz azért, hogy Uradnak tolvajságit ki-nyilatkoztattam néked? (Piarista iskoladrámák, 752)

A szövegelőzmények sugallta egyetértő, beleegyező attitűd részben felfüggesztődik a *hanem* által kifejezett kontraszt miatt – ezúttal tehát nemcsak témaváltásról van szó, a tényleges hozzáállásbeli különbségekre ugyancsak figyelem irányul (a [10–12] példákhoz hasonlóan).

Azokban a szövegekben, amelyekben alapvetően nem a párbeszédeken keresztül valósul meg az elbeszélés, jellemző még, hogy a diskurzus lezárásakor jelenik meg a *hanem*, egyúttal cselekvésre irányítva a figyelmet, utasítva valamire

a beszédpartnert: például boszorkányperekben: *hanem meggyógyíts, hanem kösd be* (lásd 10b, 13b–c) stb. E téren nem figyelhető meg markáns kapcsolat a pozíció és a beszélői viszonyulás között – jelen vizsgálat alapján legalábbis. Amikor előtérbe kerül a kommunikációs kontextus, akkor a nem-kizáró *hanem*-re a beszélőorientált funkciók jellemzők. Ez egyaránt megfelel a balperiféria jellemzőinek, és a kiinduló – a változás során részben megőrzött – jelentéseknek.

Jóllehet a nem-kizáró *hanem* a funkcióit tekintve perifériára jellemző változást nagyrészt képviseli, ez nem járt együtt szórendi változással vagy váltakozással. Az egyes elemek ilyen természetű változás nélkül is lehetnek a kategória (pozíció és funkció) jellegzetes példányai, mégis érdemes utalni egy olyan kapcsolóelemre is, amelynél régóta megfigyelhető a szórendi váltakozás. A megengedő *pedig* legalább a 16. század óta használatos mind (tag)mondat eleji, mind (tag)mondat végi helyzetben:

(19a) 1704: egy levelét sem vettem Kegyelmednek, pedig elhittem, hogy írt (Bark. 19.)

(19b) 1719: [...] egészen vége lesz. Valamit enni kel pedig (Bark. 339.)

A periféria és a diskurzusfunkció kapcsolatát tekintve ez a (tag)mondat eleji használat „még kevésbé tipikus LP” jellemzőkkel bír: a tagmondatok közötti tartalmi kapcsolatot értelmezi újra, kontrasztot, illetőleg szokatlan, váratlan együttállást jelez – kategóriaváltás ezúttal sem történik (lásd Varga 2019).

6. Összegzés, kitekintés

A *hanem* nem-kizáró használatát vizsgálva alkalmazhatónak bizonyult az a magyarázat, hogy az elsődleges jelentések mellett a jellegzetes szórendi pozíciónak is hatása lehet a jelentés és a diskurzusfunkciók alakulásában. A *hanem* esetében nem történt teljes kategóriaváltás, a kialakult funkció pedig átmeneti, a téma-váltás mellett érzékeltetve több-kevesebb kontrasztot. A funkcióbővülés ezzel együtt többé-kevésbé megfelel tipikus LP-változásoknak, a nyomatékosító szerep inkább RP vonás. A jelenség jó példa arra, hogy nemcsak azokat a folyamatokat tekinthetjük változásnak, amelyek a régebbi funkció/elem kiszorításával járnak (a régi és újabb funkciók tartós együttes jelenlétét, átfedését lásd Mulder–Thompson 2008: 197). A *hanem* e használata jóval ritkább, mint a kizáró, mégis bír feltűnő szerkezeti jellemzővel is a tagadás hiánya által. A kétféle funkció pedig több évszázada óta váltakozik egymással.

Az adatok összevető, több forrást bevonó elemzése rámutatott arra is, hogy a beszélői viszonyulás vs. diskurzusba bevonás kérdéskörét tekintve a pozíció mellett a leíráskor szem előtt tartandó, hogy melyek az adott elem elsődleges funkciói, miből indul ki a funkcióbővülés. A nem-kizáró *hanem* olyankor jelenik meg, amikor a beszélő kifejezetten magánál tartja a szót saját beszélői viszonyulásának, vélekedésének kiemeléséhez. Jelen vizsgálat eredményei tehát azokat a megállapításokat erősítik meg, amelyek a pozíciók szerepét erős tendenciának mutatják – a kivételes vonásokra is felhívva a figyelmet (igazolva, hogy a perifériák aszimmetrikus működése nyelvspecifikus, Traugott 2014: 22–23). Mind a *hanem*, mind a *pedig* a tendencia jelleget erősíti a perifériák funkcióbővülésben játszott szerepét tekintve, nem minden elvárást megerősítve. A kérdés további elemek, mintázatok vizsgálatát igényli.

A TMK-ból nyert adatok és a kiegészítő források egyaránt rámutattak arra, hogy a nem-kizáró *hanem* a 16–18. században kevésbé mutat társadalmi korrelációt (ha egyes csoportok preferálják is). A viszonylagos ritkaság ellenére használatbeli korlát sem határozható meg. A kérdéses időszakban az informális szövegekben jellemző, de a stilizáltabb forrásoknak is része a klasszikusabb témájú, retorizáltabb szöveg iskoladrámákban is, később jellegzetes fordulata a (nép)meséknek, részben régies-népies hatást keltve; a 20. század során is őrizve ezt a jellemzőt – főként szépirodalmi forrásokban.

Források

- E. Abaffy Erzsébet 1968. *Dunántúli missilisek a XVI. századból*. Budapest: Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Bencsik Gábor 2018. *Árva Bethlen Kata: Önéletírás és levelek*. Budapest: Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó.
- Benda Borbála – Várkonyi Gábor 2001. *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez, 1672–1707*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Berecz Ágnes 2016. „Semmi újságot írni nem tudok”: *Ráday Gedeonné Szentpéteri Katalin levelezése*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Deák Farkas 1879. *Magyar Hölgyek levelei 1515–1711*. Budapest: MTA Könyvkiadó Hivatala.
- Demeter Júlia 1995. *Iskoladrámák (XVIII. század)*. Budapest: Unikornis Kiadó.
- Demeter Júlia et al. 2002. *Piarista iskoladrámák*. Budapest: Argumentum–Akadémiai Kiadó.

- Jankovics József 1981. *Literátor politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből 1566–1623*. Budapest – Szeged. <http://mek.oszk.hu/12600/12623/12623.pdf> (utolsó letöltés: 2019.06.25.)
- Kovács Ágnes – Fogarassy Zoltán 2017. *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz*. Második kötet (1712–1724). Debrecen.
- Kriza János. *Az álomlátó fiú. Székely népmesék*. <http://mek.oszk.hu/00200/00237/00237.pdf> (utolsó letöltés: 2019.06.25.)
- Merényi Lajos. 1900. Esterházy Miklós levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. *Magyar Történelmi Tár* 4/1. 16–60, 264–295.
- Merényi Lajos. 1901. Esterházy Miklós újabb levelei Nyáry Krisztinához 1624–1639. *Magyar Történelmi Tár* 4/2. 358–386, 481–512.
- Merényi László 1863. *Dunamelléki eredeti népmesék*. Pest: Heckenast. <http://mek.oszk.hu/08600/08653/08653.pdf> (utolsó letöltés: 2019.06.25.)
- Merényi László 1861. *Eredeti népmesék*. Pest: Heckenast. <http://mek.oszk.hu/08100/08132/08132.pdf> (utolsó letöltés: 2019.06.25.)
- Papp Klára 2006. „Minden örömöm elegendő volt bánattal” Csáky Kata levelezése. Debrecen.
- Waugh, Evelyn 1963/2010. *Heléna*. Fordította: Zsille Gábor. Budapest: Új Ember Kiadó.

Irodalom

- Barth-Weingarten, Dagmar – Couper-Kuhlen, Elizabeth 2002. On the development of final though. A case of grammaticalization? In: Wisner, Ilse – Diewald, Gabrielle (eds.): *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 346–361.
- Berrár Jolán 1957. *Magyar történelmi mondattan*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Dér Csilla Ilona 2013. Mi számít grammatikalizációnak? Kísérlet a fogalom újradefiniálására. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. 17–28.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.

- Farkas Vilmos 1962. A mellérendelő összetette mondat. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere II*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 408–455.
- Haader Lea 2003. Mondattörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 677–690, 770–775.
- Haader Lea 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–469.
- Haader Lea 2018. Az összetett mondatok. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 209–225.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Haselow, Alexander 2012. Subjectivity, intersubjectivity and the negotiation of common ground in spoken discourse: Final particles in English. *Language & Communication* 32: 182–204.
- Haselow, Alexander 2015. Left vs. right periphery in grammaticalization. The case of anyway. In: Smith, Andrew D.M. – Trousdale, Graeme – Waltereit, Richard (eds.): *New Directions in Grammaticalization Research*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 157–187.
- Izutsu, Mitsuko Narita – Izutsu, Katsunobu 2014 „Final hanging but” in American English. In: Hancil, Sylvie – König, Ekkehard (eds.): *Grammaticalization. Theory and Data*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 257–78.
- Juhász Dezső 1991. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 475–500.
- Juhász Dezső 1992. A kötőszók. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 772–814.
- Klemm Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kugler Nóra 2015. *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kytö, Merja – Smitterberg, Erik 2015. Diachronic registers. In: BIBER, DOUGLAS – REPPEN, RANDI (eds.): *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics*. Cambridge: University Press. 330–345.
- Mulder, Jean – Thompson, Sandra A. 2008. The grammaticization of but as a final particle in English conversation. In: Laury, Ritva (ed.): *Crosslinguistic*

- Studies of Clause Combining*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 179–204.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of the ninth international conference on language resources and evaluation (LREC-2014)*. Reykjavik: European Languages Resources Association (ELRA). 1719–1723.
- Papp Zsuzsanna 1995. A mellérendelő mondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 719–757.
- Rácz Endre 1968. A mellérendelt mondatok. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv*. Budapest. Tankönyvkiadó. 431–442.
- Taglicht, Joseph 2001. Actually, there's more to it than meets the eye. *English Language and Linguistics* 5: 1–16.
- Traugott, Elizabeth Closs 2014. Intersubjectification and clause periphery. In: Brems, Lieselotte – Ghesquière, Lobke – Van de Velde, Freek (eds.): *Intersubjectivity and Intersubjectification in Grammar and Discourse*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 7–27.
- Varga Mónika 2018. Boszorkányperek lejegyzési és kommunikációs stratégiái – Módszer, párhuzam, problémák. *Magyar Nyelv* 114: 185–200.
- Varga Mónika 2019. Változatos ellentétek, ellentétes változatok a 16–18. század magánéleti regisztere alapján. Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. Szeged: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. 335–347.
- Wood, Johanna 2007. Text in context. A critical discourse analysis approach to Margaret Paston. In: Nevalainen, Terttu – Tanskanen, Sanna-Kaisa (eds.): 2007. *Letter Writing*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 47–71.